

TEXNIKALIQ TERMINLERDİN STRUKTURALIY HÁM MODELIK ÓZGESHELIKLERI

Karamadinova Barno

Qaraqalpaqstan Respublikası.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20445878>

Anotatsiya. Bul maqalada texnikalıq terminlerdın jasalıw jolları hám strukturalıq analizi hám leksika-semantikalıq, sintetikalıq hám analitikalıq usullar arqalı jasalğan texnikalıq terminleri haqqında sóz etilgen.

Gilt sózler: Terminologiya, texnikalıq terminler, milliy til, international neologizmler.

STRUCTURAL AND MODELING FEATURES OF TECHNICAL TERMS

Abstract. This article discusses the ways of forming technical terms and their structural analysis. It covers technical terms created through lexico-semantic, synthetic, and analytical methods.

Keywords: Terminology, technical terms, national language, international neologisms.

СТРУКТУРНЫЕ И МОДЕЛИРУЮЩИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются способы образования технических терминов и их структурный анализ. Описываются технические термины, созданные с помощью лексико-семантического, синтетического и аналитического методов.

Ключевые слова: Терминология, технические термины, национальный язык, международные неологизмы.

Terminologiyalıq birliklerdın strukturaları haqqında sóz etkende, izertlewshilerdın qospa terminler strukturalıq bólimleriniń dúzilisi, baylanıs tártibi hám de olardıń strukturalıq qatnasları jollarına itibar qaratıladı. Bul jerde terminologiyalıq birliklerdi sistemalastırıw jolları kórip shıǵıladı. Bir sózli terminlerdi kórip shıǵıw nátiyjeleri sonı kórsetedi, bir sózli terminler qospa terminlerge qaraǵanda kóbirek haqıyqılıq hám anıqlıqqa umtıladı. Bul kóp komponentli strukturalar jasawda emes, bálkim, quramalı atlıqlar jasawda, sonıń menen birge, qosımsha komponentler, affiksler qosıw arqalı termin jasawda járdem beredi.

Qaraqalpaq tilindegi texnikalıq terminler strukturalıq jaqtan eki tiykarǵı toparqa bólinedi: bir komponentli (bir strukturalı) terminler hám kóp komponentli (kóp strukturalı) terminler. Bul klassifikaciya terminologiyanı izertlewde tiykarǵı metodologiyalıq principlerden biri esaplanadı.

Bir strukturalı terminler – bul bir sóz túbirinen ibarat terminler. Olar óziniń formallıq jaqtan jańǵılaw (derivaciya) tárizi boyınsha morfologiyalıq jaqtan qurıladı. Mısalı: *motor, kabel, nasos, ventil, transformator*. Bul terminler tiykarınan basqa tillerden sózler bolıp, rus yáki ingliz tillerinen kirgen.

Kóp strukturalı terminler eki yáki úsh komponentten quralǵan terminologiyalıq birlikler.

Olar tiykarınan eki topqa bólinedi: a) qospa terminler (bir sóz retinde jazılatuǵın) hám b) terminologiyalıq sóz birikpesi (bólek jazılatuǵın).

Strukturalıq ózgeshelik boyınsha qaraqalpaq tilindegi texnikalıq terminlerdi tómendegi klassifikaciya tizimi arqalı kóriw múmkin:

Tur	Tárip	Mısal
T1 – bir ózekli	túbir	motor, kabel, nasos
T2 – affiksli	Túbir + qosımta	basqarıw, tartqısh, qosqısh
T3 – qospa	2 túbir birikpesi	elektrostanciya, kúsh-blok
T4 – sóz birikp.	Atl + atl yáki Kelb.+at	basqarıw sisteması, joqarı volt
T5 – abbrevatura	Qısqartpa sóz	EHM, KPD, AC, DC

Bir strukturalı terminler texnikalıq leksikanıń ishinde sanlıq jaqtan kem kórinedi, biraq olar termin sistemada tiykarǵı maǵanalıq wazıypanı atqaradı. Mısalı, *nasos, turba, ventil, kabel* sıyaqlı bir strukturalı terminler texnikalıq tekstlerde birneshe ret qollanıladı hám qalǵan terminlerdiń jasalıwında tiykar bolıp xızmet etedi.

Kóp strukturalı terminler boyınsha izertlew usılında anıqlandı: qaraqalpaq tilinde kóp strukturalı texnikalıq terminlerdiń 60-65% eki komponentli, 25-30% úsh komponentli, qalǵan 10% tórt hám artıq komponentli terminler quradı. Komponent sanınıń kóbeyewi menen terminlerdiń ayılıwı qıyınlasıp, qısqarıw tendentsiyası payda boladı.

Strukturalıq ózgeshelikti izertlewde sintaktikalıq jaqtan da názerde tutıw gerek. Kóp komponentli terminlerdiń sintaktikalıq organizaciyası tórt túrde kórinedi: izafetlik, atributivlik, koordinativlik hám subordinativlik qurılıs. Bul qurılıslardıń hár qaysısı ózine tán semantikalıq mazmun hám qollanıw arealına iye.

Qaraqalpaq tilindegi texnikalıq terminlerdiń strukturalıq ózgesheligin analiz etkenimizde basqa tilden kirgen sóz elementleriniń strukturaǵa kirisiw tendenciyası da anıqlanıw otır. Basqa tilden kirgen sóz komponentleri qaraqalpaq sóz quramına kirip, qosımtaları menen ózlesip ketkenin kóriw múmkin.

Fiksaciya dáwirinde neonim mánisiniń bólekleniwı yamasa rawajlanıwı menen xarakterlenedi: bir obyektin keńeyiwı, qısqarıwı, onıń bólimlerge bóliniwı, túsiniktin ózgeriwine qaray mánisiniń rawajlanıwı. Mısalı, «*Амортизация*»:

1. arnawlı ásbap-úskeneler (tex.) járdeminde háreketleniw, háreket waqtında urıw, silkiniwdiń kúshin jumsartıw,

2. tiykarǵı qurallardıń (qurılmalar, mashinalar, ásbap-úskeneler) ózgeriwı sebepli olardıń qunınıń az-azdan tómenlewi

3. jańalaw maqsetinde tiykarǵı fondlar qunın islep shıǵarıwǵan ónimge basqıshpa-basqısh ótkeriw» (bizn.) (Современный словарь иностранных слов 1993, с. 40).

Bul úsh qollanıwǵan sózlerden birewiniń mánisindegi ózgerisler bul túsiniktin qaraqalpaq tilinde hártúrlı atalıwına alıp keledi: kompensaciya, páseytiw, jumsartıw. Bul neonimniń fiksaciya dáwirinde jańa mánilerge iye bolıw qábiletin kórsetedi, yaǵnıy, polisemiya neonimlerde tán qásiyet bolıp tabıladı. Sonıń menen birge, neonimlerde sinonimiya da tásir etedi: mısalı, tek bir «*администратор*» mánisin bildiretuǵın administrator, menedjer túsinikleri geyde tek bir ǵana sóz benen ańlatıladı.

Sistemadağı bir neshe sinonimiyalıq neonimlerdiń payda bolıwı kontenttiń buzılıwına alıp keledi.

Úshinshi basqısh neonimniń rawajlanıw basqıshı esaplanadı, bul dáwirde ol keń tarqalğan qollanıwdağı termin yamasa sózge aylanadı, yaǵnıy, jańalıq formasın joytıp, tildiń aktiv rezervine qosıladı. Mısalı, «kompyuter» sózi daslep jańa termin bolǵan bolsa, házir ol ulıwma sóz retinde qollanılıp atır.

Jańa sózlerdiń payda bolıwı insanniń kognitivlik xızmetine tiykarlanadı. Terminograflar aldında turǵan tiykarǵı máselelerden biri terminologiyalıq neologizmlerdi tártipke salıw bolıp tabıladı. Sol maqsette ulıwma ilimiy ortalıqta qabıl etilip, tastıyqlanǵan terminlerdi sheklew jumısları alıp barılıp, olar sózlikke kirgiziledi.

Neologizaciya – tildegi sóz baylıǵınıń jańa sózler hám terminler arqalı tolısıwı process.

Texnikalıq terminologiyada neologizaciya ayrıqsha áhmiyetke iye, sebebi texnika salası qol jetip turaqlı rawajlanıwda bolıp, hár jılı jańa texnologiyalar, qurılımlar hám koncepciyalar payda boladı. Bul jaǵday tilden tez hám ótimli terminologiyalıq nominaciya talap etedi.

Neologizaciya qubılısın izertlewde tórt tiykarǵı bórtenish anıqlaldı: 1) semantikalıq neologizaciya (eski sóz – jańa maǵana); 2) strukturalıq neologizaciya (jańa usılda jasalǵan sóz); 3) internacional neologizaciya (basqa tilden kirgen terminler); 4) gibridli neologizaciya (international sóz + qaraqalpaq elementleri).

Semantikalıq neologizaciya barlıq tildegi sóz jańa texnikalıq máni alıp, terminologiyalıq mazmunga iye boladı. Bul processtiń úsh tiykarǵı mekanizmi bar: mániniń keńeyiwi, mániniń tarayıwı hám mániniń kóshiriw (metaforizaciya/metonimizaciya).

Mánisiniń kóshiriw – metaforizaciya arqalı terminlesiwde – texnikalıq sózlik qatnasıqları hám baylanıslar analizlenedi. Mısalı: *qol* sózi robottexnikada *manipulyator qolın*, *koz* sózi optikada *kameraning linzasın* ańlatadı. Bul metaforalıq terminler teksttegi kórkemligi menen de ajralıp turadı.

Strukturalıq neologizaciya jańa morfologiyalıq hám sintaktikalıq elementler menen jasalǵan terminler payda boladı. Qaraqalpaq tilinde bul processtiń aktiv qollanıw tarawları – informatika, elektronika hám robottexnika. Mısalı: smartlı (aqıllı qurılma), sanlı (sanlı texnologiya), onlaynlı (internet baylanısdı) sıyaqlı jańa kelbetlik terminler aktiv payda bolmaqta.

Jańa strukturalıq neologizmler tiykarınan eki jolda payda boladı: a) jańa qosımshanıń aktiv qollanıwı (mısalı, -lı/-li qosımshası informaciya salasında produktiv), b) jańa qospa sóz modelleriniń payda bolıwı (mısalı, AI-hám, bulut-serverlik, kóp kanallı).

International neologizaciya – basqa tilden texnikalıq terminlerdiń kiriw process.

Qaraqalpaq tilindegi texnikalıq terminologiyada international neologizmler eń kóp ushırasatuǵın topar bolıp tabıladı. Bul terminlerdiń negizgi bir bólegini ingliz tili menen rus tili sıyaqlı tiykarǵı hám global texnologiyalıq tillerden kirgen sózler quradı.

Basqa tilden kirgen terminlerde tómendegidey fonetikalıq ózgeriwler boladı: a) fonemalar almasıwı (ingliz ch > qaraqalpaq sh), b) vokalizm ózgerisi (rus o > qaraqalpaq u), c) aglutinativlik uyımlasıw (international túbir + qaraqalpaq qosımsha). Bul processler jáne de ózlestiriw processiniń tiykarın quraydı.

Neologizm	Shıǵıs tili	Neologizaciya túri	Qollanıw salası
Smartly	Ingliz	International	Informatika
bulutlı esaplawshı	Ingliz/Qar.	Gibridli	IT
sanlı texnologiya	Qar.	Strukturalıq	Texnika
robottexnika	Rus/Ingliz	International	Mexanika
ekologiyalıq Sistema	Qar.+Grk.	Gibridli	Energetika
kóp kanallı	Qar.	Semantikalıq	Telekommunikaciya

Gibridli neologizaciya – eki áki birneshe tildiń elementlerinen jasalǵan terminler. Bul processtiń eki tiykarǵı modeli bar: a) internaional túbir + qaraqalpaq qosımsha (robotlı, diskli, fayllaw), b) qaraqalpaq túbir + international qosımta yáki komponent (net-rawajlanıw, IP-tarmaq).

Gibridli neologizmler qaraqalpaq terminologiyasındaǵı aktiv rawajlanıw processlerinen birini kórsetedi.

Neologizaciya qubılısın izertlewde uqsas tillerdiń (qazaq, ózbek, tatar) neologizaciya modelleri menen salıstırmalı analizlew járdem berdi. Anıqlanǵanday, tiykarınan túrkiy tillerinde neologizaciya processlerinde basqa tilgen kirgen komponentlerdiń grammatikalıq ózlestiriliv tendenciyası joqarı hám aktiv.

Neologizmler terminologiyalıq sistemada dáslepki basqıshlarında “termin-kandidat” dárejesinde boladı. Olar tildegi jıyı qollanıwı kóbeygen sayın standartlasıw procesinen ótip, “standartlı termin” dárejesine jetedi. Bul processtiń waqtı bir nesheden onlaǵan jılǵa uzayıp ketiwi de múmkin.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Абдиназимов Ш. Улыўма тил билими тарийхы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 2013.
2. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Сб. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть IV. Лексика. –М.,1962.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. – Нөкис, «Қарақалпақстан». 1990.
4. Бердимуратов Е. Ҳэзирги қарақалпақ лексикологиясы. – Нөкис, «Билим», 1994.
5. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri. –Nókis, «Bilim», 1999.
6. Бердимуратов Е. Қарақалпақ терминологиясы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1989.